

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/66321> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Daalder, E.S.

Title: De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Issue Date: 2018-10-23

Inleiding

1 ONDERWERP VAN HET ONDERZOEK

De Romeinse keizer, of – liever gezegd – de *princeps*, speelde een belangrijke rol in de rechtspraak ten tijde van het Principaat. Het horen van geschillen tussen onderdanen werd traditioneel beschouwd als één van de belangrijkste taken van de *princeps* en de wijze waarop hij uitvoering gaf aan deze taak was veelal van invloed op de publieke beeldvorming rondom zijn persoon en zijn bewind. Daarnaast was de keizerlijke rechtspraak ook van belang voor de rechtspraktijk, zoals blijkt uit het feit dat de juristen Gaius en Ulpianus de uitspraken van de keizer, die *decreta* worden genoemd, in hun opsommingen van de bronnen van het Romeinse recht hebben opgenomen.¹ Daar staat echter tegenover dat de Romeinse juristen maar weinig aandacht voor de rechterlijke uitspraken van de keizer lijken te hebben gehad. Via de Digesten zijn slechts twee verzamelingen van keizerlijke rechterlijke beslissingen overgeleverd, die beide zijn samengesteld door dezelfde jurist: de *Decretorum libri tres* en de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex* van Julius Paulus. Deze twee werken en de hierin opgenomen zaken zijn het onderwerp van deze studie. Tezamen bevatten ze 38 verslagen van 37 verschillende rechtszaken,² die traditioneel worden gedateerd ten tijde van het bewind van keizer Septimius Severus (193-211 n. Chr.). De verslagen van Paulus zijn vaak gedetailleerd: de jurist vermeldt niet alleen het aan de keizer voorgelegde feitencomplex en de hierop volgende uitspraak, maar doet ook menigmaal verslag van de procesgang, de namen van de betrokken partijen, de door hen aangevoerde standpunten en de eventuele uitspraak van de rechter in eerste aanleg. Daarnaast bevatten sommige van de teksten ook een beschrijving van de beraadslagingen over de zaak tussen de keizer en zijn *consilium*, de adviesraad die hem bijstond wanneer hij recht sprak en waarvan Paulus onderdeel heeft uitgemaakt. Daar deze beraadslagingen in beginsel achter gesloten deuren plaatsvonden en om die reden niet kenbaar waren voor zowel partijen als andere geïnteresseerden, bieden de verslagen van Paulus ons een unieke inkijk in de *arcana imperii*.

1 Gai. 1,5 en D. 1,4,1,1.

2 Één zaak is op twee verschillende plaatsen in de Digesten overgeleverd, te weten D. 10,2,41 en D. 37,14,24. In totaal zijn 32 teksten afkomstig uit de *Decretorum libri tres* en drie teksten uit de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*. Drie teksten maken blijkens hun inscriptie onderdeel uit van beide werken.

2 EERDERE STUDIES NAAR DE *DECRETA* EN DE *IMPERIALES SENTENTIAE*

De *Decretorum libri tres* zijn in het verleden eenmaal eerder onderzocht door de Italiaanse rechtshistoricus Cesare Sanfilippo, die zijn monografie over de rechtspraakverzameling van Paulus in 1938 publiceerde.³ Zijn werk wordt tot op de dag van vandaag regelmatig door moderne auteurs geciteerd, maar lijdt aan een aantal gebreken. Om te beginnen behandelt Sanfilippo alleen de teksten uit de Digesten die behoren tot de *Decretorum libri tres* (hierna: *Decreta*). In zijn inleiding besteedt hij wel aandacht aan de verhouding tussen dit werk en de andere rechtspraakverzameling van Paulus, de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex* (hierna: *Imperiales Sententiae*), maar hij behandelt de Digestenteksten die uitsluitend uit dit laatste werk afkomstig zijn niet.⁴ Daarnaast bevat zijn monografie enkel een juridische analyse van teksten uit de *Decreta* en besteedt hij geen aandacht aan de context waarin de uitspraken tot stand kwamen. Het belangrijkste defect van de studie van Sanfilippo is echter gelegen in het feit dat zijn werk sterk is beïnvloed door de ‘Interpolationenforschung’ van zijn tijd. Vele woorden, zinsneden en zelfs gehele zinnen worden door de Italiaanse romanist als Justiniaanse ingrepen en toevoegingen op de originele tekst van Paulus aangemerkt en om die reden door hem ‘verbeterd’ of geschrapt. Sinds de jaren zeventig is deze methode van Digestenexegese echter aan kritiek onderhevig en zij dient heden ten dage als achterhaald te worden beschouwd.⁵ Dit betekent dat een nieuwe blik op de *Decreta* noodzakelijk is en dat deze ook, zoals uit dit boek zal blijken, heeft geleid tot andere uitkomsten dan de analyse van Sanfilippo.

In de moderne literatuur heeft de rechtspraak door de keizer de nodige aandacht gekregen. Het onderwerp is in de vorige eeuw zowel door rechtshistorici (Kelly, Honoré en Coriat),⁶ als door oudhistorici (Crook, Millar en Peachin) uitvoerig behandeld.⁷ Recent is hieraan nog de monografie van

3 C. Sanfilippo, *Pauli Decretorum Libri Tres*, Milaan: Giuffrè 1938.

4 D. 35,1,113, D. 40,1,10 en D. 50,16,240.

5 De belangrijkste publicatie op dit gebied is nog steeds M. Kaser, *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Keulen etc.: Böhlau 1972. Zie daarnaast M. Kaser, ‘Ein Jahrhundert Interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen’ in *idem*, *Römische Rechtsquellen und angewandte Juristenmethode*, Wenen etc.: Böhlau Nachfolger 1986, 112-154. Zie voorts J.H.A. Lokin, ‘The end of an epoch. Epilegomena to a century of interpolation criticism’ in: R. Feenstra (ed.), *Collatio iuris romani. Etudes dédiées à Hans Ankum à l’occasion de son 65e anniversaire*, deel 1, Amsterdam: Gieben 1995, 261-273.

6 J.M. Kelly, *Princeps Iudex. Eine Untersuchung zur Entwicklung und zu den Grundlagen der kaiserlichen Gerichtsbarkeit*, Weimar etc.: Böhlau Nachfolger 1957; T. Honoré, *Emperors and lawyers*, 2e editie, Oxford: Clarendon press 1994, 1-32; J.-P. Coriat, *Le prince législateur. La technique législative des Sévères et les méthodes de création du droit impérial à la fin du Principat*, Rome: École française de Rome 1997.

7 J.A. Crook, *Consilium principis. Imperial councils and councillors from Augustus to Diocletian*, Cambridge: University Press 1955; F. Millar, *The emperor in the Roman world*, London: Duckworth 1992, 507-537; M. Peachin, *Iudex vice Caesaris. Deputy emperors and the administration of justice during the Principate*, Stuttgart: Steiner 1996, 10-91.

Kaius Tuori over het ontstaan van de keizerlijke jurisdictie toegevoegd.⁸ In de voornoemde studies over de keizerlijke rechtspraak worden de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* van Paulus echter slechts zijdelings genoemd.

Meer aandacht voor de verschillende individuele zaken uit beide werken vinden we in de studies van Veronika Wankerl en Mariagrazia Rizzi.⁹ In hun monografieën, die betrekking hebben op de appelprocedure bij de keizer respectievelijk de keizerlijke rechtspraak in het algemeen, wordt een aantal zaken uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* uitgebreid aan de orde gesteld. Daarnaast zijn in de laatste decennia twee overzichtswerken van de rechterlijke beslissingen van Septimius Severus en andere keizers verschenen, waarin steeds een beknopte samenvatting zonder verdere toelichting van de zaken uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* wordt gegeven.¹⁰ Tot slot zijn er nog enkele artikelen verschenen over afzonderlijke teksten uit de *Decreta*, die in het bijzonder betrekking hebben op de hierin spelende materieelrechtelijke problemen. De bovenstaande studies hebben met elkaar gemeen dat zij slechts één of enkele zaken uit de *Decreta* of de *Imperiales Sententiae* behandelen.¹¹ Het doel van dit onderzoek is om de beide werken van Paulus als geheel te onderzoeken en niet alleen de zaken op individueel niveau te analyseren, maar deze ook met elkaar én hun historische en institutionele context in verband te brengen.

3 PLAN VAN BEHANDELING

Het onderzoek beoogt om door middel van een juridische en historische analyse van de verslagen die uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn overgeleverd een beeld te schetsen van de rechterlijke activiteiten van Septimius Severus, die traditioneel wordt beschouwd als een actieve wetgever

8 K. Tuori, *The emperor of law. The emergence of Roman imperial adjudication*, Oxford: Oxford University Press 2016.

9 V. Wankerl, *Appello ad principem. Urteilsstil und Urteiltstechnik in kaiserlichen Berufungsentscheidungen (Augustus bis Caracalla)*, München: Beck 2009 en M. Rizzi, *Imperator cognoscens decrevit. Profili e contenuti dell'attività giudiziaria imperiale in età classica*, Milaan: Giuffrè 2012.

10 M. Bianchini, G. Crifò & F.M. D'Ippolito (ed.), *Materiali per un corpus iudiciorum*, Turijn: Giappichelli 2002 (Vespasianus tot en met Septimius Severus) en J.-P. Coriat, *Les constitutions des Sévères. Règne de Septime Sévère*, deel 1, Rome: École française de Rome 2014 (Septimius Severus, enkel de periode van 193 tot en met 197 n. Chr., waaraan de auteur de meeste zaken uit de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* toeschrijft).

11 Bij de behandeling van de afzonderlijke zaken wordt steeds in de eerste voetnoot verwezen naar de auteurs die de desbetreffende zaak behandelen. Er is voor gekozen om slechts die auteurs te noemen, die een uitgebreide interpretatie van de tekst geven. Daarnaast worden de teksten natuurlijk ook vaak in andere moderne werken genoemd, maar in dergelijke gevallen wordt alleen het feitencomplex en de beslissing van de keizer weergegeven zonder dat er dieper op de inhoud van de zaak wordt ingegaan. Deze literatuurverwijzingen zijn wegens gebrek aan relevantie niet opgenomen.

met een grote interesse voor het recht.¹² Dit beeld zal vervolgens worden gerelateerd aan de historische gebeurtenissen die voor en tijdens het bewind van Severus plaatsvonden en nader worden beschouwd vanuit de constitutionele en institutionele achtergrond waartegen de keizerlijke beslissingen en – in het verlengde daarvan – de verzamelingen van Paulus tot stand zijn gekomen.

Voor het gemak van de lezer is het resultaat van het onderzoek in twee delen gesplitst: een algemeen deel en een bijzonder deel. Het bijzondere deel vormt de basis van het onderzoek en bevat de juridische analyse van de 37 zaken die in de Digesten uit de rechtspraakverzamelingen van Paulus zijn overgeleverd. In sommige gevallen was het daarnaast mogelijk om de identiteit van één of meerdere van de betrokken partijen met enige plausibiliteit in literaire en/of epigrafische bronnen te achterhalen (prosopografische analyse). Wanneer Paulus' beschrijving of de hierin vermelde namen echter te weinig aanknopingspunten boden voor een dergelijke prosopografische analyse, is deze in het commentaar op de tekst achterwege gelaten.

Prosopografie kent als onderzoeksmethode haar voor- en tegenstanders. Aangezien dit een rechtshistorisch proefschrift is, waarbij de nadruk ligt op de analyse van juridische bronnen en het prosopografisch onderzoek slechts een secundaire, dat wil zeggen ondersteunende rol speelt, zal op deze plaats niet verder worden ingegaan op het debat over de bruikbaarheid van deze onderzoeksmethode.¹³ In het algemeen wordt aangenomen dat de prosopografie een vruchtbare bijdrage kan leveren aan onze beeldvorming over de oudheid, mits men haar beperkingen erkent en de resultaten van prosopografisch onderzoek altijd in samenhang met andere contemporaine bronnen beoordeelt.¹⁴

Er is voor gekozen om bij de ordening van de teksten in dit boek de volgorde van de Digesten aan te houden en de zaken bijvoorbeeld niet palingenetisch te ordenen. Deze keuze hangt samen met de in dit proefschrift verdedigde stelling dat de twee rechtspraakverzamelingen die wij van Paulus kennen waarschijnlijk teruggaan op één Pauliaans origineel en dat om die reden alle in de Digesten opgenomen teksten uiteindelijk uit hetzelfde werk afkomstig zijn.

De resultaten van de analyse van de afzonderlijke zaken zijn verwerkt in de vier hoofdstukken van het algemeen deel. In het algemeen deel worden achtereenvolgens de historische en institutionele context van de beide werken van Paulus behandeld. Hoofdstuk 1 bevat een beschouwing over

12 Een aanzienlijk aantal van de in de Codex Justinianus opgenomen keizerconstituties is afkomstig van Septimius Severus en/of Caracalla. Vgl. bijvoorbeeld ook Aurelius Victor, die Severus in zijn *De Caesaribus* bestempelt als de '*conditor legum longe aequabilium*' (20,23).

13 Vgl. R. Syme, 'People in Pliny' *JRS* 58 (1968), 145: 'One uses what one has, and there is work to be done.' Zie voor de huidige stand van zaken A. Cameron (ed.), *Fifty years of prosopography. The later Roman Empire, Byzantium and beyond*, Oxford: Oxford University Press 2003 en K.S.B. Keats-Rohan (ed.), *Prosopography approaches and applications. A handbook*, Oxford: Unit for Prosopographical Research, Linacre College, University of Oxford 2007.

14 A.J. Graham, 'The limitations of prosopography in Roman imperial history (with special reference to the Severan period)' *ANRW* II.1 (1974), 136-157 en i.h.b. 137-138.

de jeugd en carrière van Septimius Severus, de wijze waarop hij aan de macht kwam en de manier waarop hij hierna aan zijn keizerschap vormgaf. In hoofdstuk 2 worden vervolgens de constitutionele positie van de keizer, de totstandkoming en rechtskracht van diens regelgeving en de keizerlijke gerechtelijke procedure behandeld. Daarnaast wordt er in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de samenstelling van het *consilium* dat de keizer bij diens activiteiten als rechter ter zijde stond. Hoofdstuk 3 en 4 hebben specifiek betrekking op de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*. In hoofdstuk 3 wordt allereerst enige aandacht besteed aan de levensloop van Julius Paulus, de auteur van beide rechtspraakverzamelingen. Daarnaast wordt ingegaan op de enigszins bijzondere overleveringsgeschiedenis van beide werken. Hoofdstuk 4 behandelt tot slot de vraag wat Paulus ertoe heeft bewogen om de rechterlijke uitspraken van Septimius Severus te publiceren en slaat een brug tussen het beeld dat van Severus als rechter uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* naar voren komt en de historische achtergrond waartegen beide werken zijn ontstaan.

4 BRONNEN

Juridische bronnen

Aangezien dit in de eerste plaats een rechtshistorisch onderzoek is, vormen de juridische klassieke bronnen de basis van deze studie. Hierbij is gebruik gemaakt van de meest gebruikte editie van het *Corpus Iuris Civilis*, i.e. de driedelige *editio stereotypa* van Mommsen en Krüger, waarvan talloze drukken zijn uitgegeven door Weidmann in Berlijn. Daarnaast is voor de tekstconstitutie van de teksten uit de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* ook gebruik gemaakt van de *editio maior* van de Digesten van Mommsen.¹⁵ De hierin opgenomen tekstkritische opmerkingen en alternatieve lezingen zijn slechts voor zover relevant in de weergave van de teksten opgenomen. De teksten uit de *Institutiones* van Gaius zijn ontleend aan de editie van David.¹⁶ De passages uit overige pre-Justiniaanse bronnen zijn afkomstig uit de editie van Girard en Senn.¹⁷ De vertalingen van alle juridische teksten zijn van mijzelf, tenzij anders wordt vermeld. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het tegenwoordig voor een Nederlandse romanist onvermijdelijk is om af en toe een blik te werpen op de Nederlandse vertaling van het *Corpus Iuris Civilis* van Spruit c.s., al was het slechts om zich door de hierin opgenomen vertaling te laten inspireren.¹⁸

15 Th. Mommsen, *Digesta Iustiniani Augusti*, 2 delen, Berlijn: Weidmann 1870.

16 M. David, *Gai Institutiones secundum codicis Veronensis apographum Studemundianum et reliquias in Aegypto repertas*, Leiden: Brill 1964.

17 P.F. Girard & F. Senn, *Textes de droit romain*, deel 1, 7e editie, Parijs: Dalloz 1967.

18 J.E. Spruit e.a. (ed.), *Corpus Iuris Civilis. Tekst en vertaling I-XIIIa*, Zutphen: Walburg Pers; Den Haag: SDU Uitgevers; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1993-2016.

Literaire bronnen

De drie belangrijkste historiografische bronnen over de regeerperiode van Septimius Severus zijn Cassius Dio, Herodianus en de *Historia Augusta*. Van deze bronnen is Cassius Dio de meest betrouwbare. L. Cassius Dio Cocceianus was een senator ten tijde van Septimius Severus en bekleedde waarschijnlijk ook het consulaat tijdens diens regeerperiode. De beschrijving van Severus' bewind in zijn *Historiae Romanae* ('*Historiën*'), een geschiedenis van Rome vanaf haar stichting tot het keizerschap van Alexander Severus, kan om deze reden worden beschouwd als een ooggetuigenverslag.¹⁹ Het deel van de *Historiae Romanae* dat betrekking heeft op de regeerperiode van Septimius Severus (de boeken 73 tot en met 76) is helaas niet direct overgeleverd. Wij kennen de inhoud ervan slechts uit een aantal collecties van excerpten, die in de 10^e eeuw zijn samengesteld op bevel van keizer Constantijn Porphyrogenitus (913-959), en de *epitome* van de 12^e-eeuwse monnik Johannes Xiphilinus van Trapezus.²⁰ De standaardeditie van de tekst is van Boissevain.²¹

Van Herodianus weten wij vrijwel niets anders dan dat hij de auteur is van een geschiedenis van de periode van 180 tot 238 n. Chr., dat wil zeggen vanaf de dood van Marcus Aurelius tot het aantreden van Gordianus III. In het eerste boek van zijn acht-delige '*Geschiedenis van het Romeinse rijk vanaf de dood van Marcus Aurelius*' ('*τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορία*') vermeldt hij dat zijn werk betrekking heeft op gebeurtenissen waarvan hij zelf tijdens zijn leven getuige is geweest en dat hij aan sommige hiervan een persoonlijke bijdrage heeft geleverd als functionaris binnen de keizerlijke bureaucratie.²² Het beeld van een ooggetuigenverslag wordt versterkt door zijn levendige schrijfstijl, zijn gedetailleerde – maar niet altijd juiste – beschrijvingen en de (meestal fictieve) speeches die hij verschillende keizers in de mond legt. De betrouwbaarheid van zijn werk heeft om deze reden lange tijd ter discussie gestaan.²³ De laatste jaren lijkt men op dit oordeel terug te komen.²⁴ Uit de

19 Naast dit werk schreef Cassius Dio ook nog twee kleine werken over de dromen en voortekenen die voorafgingen aan het bewind van Septimius Severus en de burgeroorlogen die volgden op de dood van Commodus. Beide werken konden de goedkeuring van Severus wegdragen, aldus Dio: *Dio Hist.* 72(73),23,1-2.

20 Millar, *Cassius Dio*, 1-4.

21 U.P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*, 3 delen, Berlijn: Weidmann 1955. De Loeb-editie van de tekst (E. Cary, *Dio's Roman history*, 9 delen, Cambridge (MA): Harvard University Press 1968-1970) houdt vanaf boek 72 (= deel 9) een alternatieve nummering van de boeken aan, waarbij het boeknummer van de Loeb-editie steeds één hoger is dan in de editie van Boissevain. Bij verwijzingen naar het werk van Dio wordt in dit boek vastgehouden aan de nummering van Boissevain, waarbij het (meestal) afwijkende boeknummer in de Loeb-editie steeds tussen haakjes is opgenomen.

22 Her. 1,2,5. Vgl. ook Her. 1,1,3.

23 Vgl. bijvoorbeeld Birley, *Septimius Severus*, 204-205, die over Herodianus het volgende opmerkt: '(...), but he was careless, ignorant and deceitful, a self-conscious stylist who wanted to write a 'rattling good yarn' and happily adjusted the facts to achieve readability and excitement.'

24 Zie bijvoorbeeld de inleiding van Hekster bij de recente herziene vertaling van Brok door Hunink: Brok, Hunink & Hekster, *Herodianus*, 12.

in de literatuur verdedigde opvatting dat Herodianus zijn werk tijdens het bewind van Philippus Arabs (244-249) heeft gepubliceerd,²⁵ volgt dat hij tijdens het bewind van Septimius Severus waarschijnlijk nog een jonge man was, die net aan een ambtelijke carrière binnen of buiten Rome was begonnen. Dit doet vermoeden dat hij niet alle gebeurtenissen die hij beschrijft in zijn verslag van de regeerperiode van Severus van dichtbij heeft gemaakt. Tegelijkertijd vormt zijn werk een waardevolle toevoeging op de *Historiën* van Cassius Dio, daar hij anders dan de laatste niet behoorde tot de senatoriale elite en dus vanuit een ander maatschappelijk perspectief schrijft.²⁶

De *Historia Augusta*, tot slot, is één van de meest problematische bronnen uit de oudheid. Het betreft een verzameling van 30 biografieën van keizers, medekeizers en tegenkeizers vanaf Hadrianus (117-138 n. Chr.) tot Carus en diens zonen Carinus en Numerianus (282-285 n. Chr.). De biografieën worden in de manuscripten van de *Historia Augusta* toegewezen aan 6 verschillende auteurs (Aelius Spartianus, Julius Capitolinus, Vulcacius Gallicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio en Flavius Vopiscus Syracusanus) en gepresenteerd als samengesteld tussen 300 en 325 n. Chr. Over het waarheidsgehalte van deze informatie heeft in de vorige eeuw decennia lang debat bestaan.²⁷ Tegenwoordig neemt men aan dat de *Historia Augusta* is samengesteld door één auteur, die aan het einde van de 4e eeuw n. Chr. leefde.²⁸ Onlosmakelijk verbonden met het debat over het auteurschap van de *Historia Augusta* is de vraag welke bronnen door de auteur (of eventueel auteurs) zijn gebruikt bij het schrijven van de biografieën. Hierover bestaat geen consensus in de literatuur.²⁹ Voor deze studie is in het bijzonder de biografie van Septimius Severus, de *vita Severi*, van belang en in mindere mate de *vita* van Caracalla. Deze biografieën worden beide traditioneel gerekend tot het handjevol *vitae* dat als redelijk betrouwbaar kan worden beschouwd. De *vitae* van Severus' keizerlijke concurrenten Pescennius Niger en Clodius Albinus en zelfs de biografie van zijn zoon Geta worden daarentegen in het algemeen aangemerkt als pure fictie.³⁰

25 Brok, Hunink & Hekster, *Herodianus*, 10. Zie daarnaast A.M. Kemezis, *Greek narratives of the Roman Empire under the Severans: Cassius Dio, Philostratus and Herodian*, Cambridge: Cambridge University Press 2014, 300-304.

26 Brok, Hunink & Hekster, *Herodianus*, 12. Zie over de verhouding tussen de werken van Herodianus en Cassius Dio ook F. Kolb, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn: Habelt 1972 en i.h.b. 160-161.

27 Zie voor een overzicht van deze literatuur E.W. Merten, *Stellenbiographie zur Historia Augusta*, 4 delen, Bonn: Habelt 1986. Zie daarnaast ook de online Oxford Bibliography van de *Historia Augusta* via www.oxfordbibliographies.com (laatste maal bekeken op 1 april 2018).

28 Deze opvatting gaat terug op Dessau, zie H. Dessau, 'Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae' *Hermes* 24 (1889), 561-605.

29 Zie in het algemeen T.D. Barnes, *The sources of the Historia Augusta*, Brussel: Latomus 1978 met aanvullingen in *idem*, 'The sources of the *Historia Augusta* (1967-1992)' in: G. Bonamente & G. Paci (ed.), *Historiae Augustae colloquium Maceratense*, Bari: Edipuglia 1995, 1-34.

30 Vgl. Birley, *Septimius Severus*, 206.

De citaten uit Griekse en Latijnse literaire bronnen zijn ontleend aan de Loeb-editie van de desbetreffende teksten. Alle vertalingen zijn, tenzij anders vermeld, van mijzelf, behoudens vertalingen van passages uit het werk van Herodianus. De laatste zijn ontleend aan de vertaling van Brok en Hunink.³¹

Epigrafische bronnen

Ter ondersteuning van de geraadpleegde juridische en literaire bronnen is tot slot gebruik gemaakt van epigrafisch materiaal, afkomstig uit de traditionele corpora, zoals het *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), de *Inscriptiones Graecae* (IG) en het *Supplementum Epigraphicum Graecum* (SEG). Daarnaast zijn in sommige gevallen ook regio-specifieke inscriptieverzamelingen gebruikt. Voor juridische inscripties blijft de *Fontes Iuris Romani Antejustiniani* (FIRA) de belangrijkste bronuitgave.³² Bij de bestudering van de specifieke personen die in de teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* worden genoemd was de tweede druk van de *Prosopographia Imperii Romani* onmisbaar.³³ Daarnaast is gebruik gemaakt van Pflaum's overzichtswerk over de carrières van de leden van de ridderstand en van verschillende werken over de leden van de senatoriale klasse ten tijde van het bewind van Septimius Severus.³⁴

Dit onderzoeksproject is (mede) mogelijk gemaakt door financiering van NWO. Een deel van het onderzoek werd verricht tijdens een verblijf als bursaal aan het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome (KNIR). Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan Matthijs Wibier voor zijn uitvoerige commentaar op een eerdere versie van hoofdstuk 3.

Het onderzoek werd afgesloten op 1 februari 2018.

31 M.F.A. Brok, V. Hunink & O.J. Hekster, *Herodianus. Donkere wolken boven Rome. Het Romeinse rijk in de derde eeuw*, Amsterdam: Athenaem-Polak & Van Gennep 2017.

32 Gebruikte editie: S. Riccobono e.a. (ed.), *Fontes iuris romani antejustiniani*, Florence: Barbèra 1940-1943.

33 E. Groag e.a. (ed.), *Prosopographia imperii romani saeculi I, II, III*, 8 delen, Berlijn/Leipzig: De Gruyter 1933-2015.

34 H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le haut-empire romain*, Parijs: Imprimerie nationale 1960-1961; G. Barbieri, *L'Albo senatorio da Settimio Severo a Carino* (193-285), Rome: Signorelli 1952; G. Alföldy, 'Septimius Severus und der Senat' *BJ* 168 (1968), 112-160; P.M.M. Leunissen, *Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180-235 n. Chr.)*. *Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im römischen Kaiserreich*, Amsterdam: Gieben 1989.